Віктор ГОРОБЕЦЬ

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 РОКУ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ РЕАЛІЙ: PRO ET CONTRA

Українсько-польська угода 1658 р. є одним із ключових сюжетів пізнього середньовіччя і нової історії не лише України, а й Центрально-Східної Європи у цілому. І незважаючи на те, що цій угоді так і не судилося започаткувати реальну політичну унію України й Польщі, трансформувати Річ Посполиту в триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці, значення згаданого політичного акта в історії українсько-польських стосунків важко переоцінити, причому не лише з огляду на його потенційні можливості, але й, по-перше, реальний вплив на характер міжнародних відносин у регіоні; по-друге, еволюцію політичної культури української та польської еліти; по-третє, внутрішню стабільність (чи нестабільність) у Запорізькому Війську та Речі Посполитій.

Зважаючи на важливість проблеми, природно, що вона здавна привертала увагу дослідників, результати наукових напрацювань яких є значними[1]. Але об'єктивно склалося так, що Гадяцька угода Івана Виговського з Польщею, так само як і Переяславська Богдана Хмельницького з Росією, перетворилася на певний „культовий" сюжет, висвітлення якого було своєрідним „лакмусовим папірцем", що засвідчував відповідну політичну та ідеологічну платформу автора. Унаслідок цього навіть академічні праці професійних істориків не позбавлені певної політичної заанґажованости, не кажучи вже про огульну критику „зрадницької" політики українського гетьмана з боку радянської історіографії чи не менш категоричне

---

[1] Ґрунтовний історіографічний аналіз досліджень, що побачили світ протягом XIX ст., є у праці: Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений Т. Г. Масарику.— Прага, 1930.— Т. 2. З пізніших праць заслуговують на увагу насамперед такі: Kot S. Jerzy Niemirycz // W 300-lecie ugody hadziackiej.— Paryż, 1960; Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe.— Warszawa, 1937.— № 1—2; Kamiński A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziach) Union // Harvard Ukrainian Studies.— 1977.— Vol. 1.— № 2.— P. 173—197; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації.— К., 1997; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.— К., 1998; її ж. Гадячский договор — легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белоруссии.— Москва, 1995.— Вып. 1.— С. 62—78.

звеличення Гадяча як визначного „акту політичної зрілости" в українській і польській діаспорній літературі.

До певної міри боротьба цих двох тенденцій знаходить свій розвиток і в сучасній історичній літературі, що, безперечно, свідчить про потребу подальшого її дослідження.

Завдання нашої праці вбачаємо у тому, аби комплексно розглянути проблеми генези, розвитку та занепаду концепції українсько-польської унії не з погляду „генетичної пропольськости" її адептів чи москвофільства їх опонентів, а з позицій раціонального вибору політичної еліти Війська Запорізького та Речі Посполитої, продиктованого насамперед логікою розвитку міжнародних процесів у регіоні.

* * *

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи на рубежі середньовіччя — нового часу, була наявність тут, на відміну від західноєвропейського регіону, великих поліетнічних державних утворень — Речі Посполитої, Московського царства, Габсбурзького цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти[2]. Наявність у регіоні наддержав — імперій за своєю суттю — детермінує ситуацію, за якої обставини геополітичного плану відігравали надзвичайно поважну і навіть вирішальну роль у суспільно-політичних процесах, що протікали у зазначений час на цьому обшарі європейського континенту.

Не підлягає сумніву і факт надзвичайно тісного зв'язку, що існував у середині XVII ст. між національно-визвольною боротьбою українського народу та розвоєм геополітичних процесів у Центрально-Східній Європі. Варто пригадати, що вже сама успішна підготовка до козацького виступу 1648 р. стала можливою у зв'язку з планами польського короля Владислава IV щодо ведення силами Запорізького Війська війни зі східною імперією — Оттоманською Портою[3]. Так само й переможні для козацької зброї результати воєнної кампанії першого року війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Б. Хмельницьким ще напередодні виступу, — залученням до боротьби з Річчю Посполитою важливого стратегічного союзника — Кримського ханства[4].

У наступні роки значення геополітичного чинника у розгортанні національно-визвольної боротьби не лише не втратило своєї попередньої ваги, а з огляду на нові завдання — становлення національної держави — значно зросло. Проте саме ця обставина обумовила ситуацію, за якої головні складові елементи геополітичної рівноваги у регіоні змінилися не на ко-

---

[2] Пор.: Podraza A. Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // Prace Komisji Środkowoeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności.— Kraków, 1996.— T. IV.— S. 98—99.

[3] Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 58—59; Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии.— С. 51—61; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький.— Перемишль; Львів, 1996.— С. 26—55.

[4] Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття.— Дніпропетровськ, 1996.— Кн. 1.— С. 88—102.

ристь справи унезалежнення України. Першим і найвідчутнішим проявом цієї метаморфози стала нова політика кримського керівництва, яка влітку 1649 р. дозволила польській армії уникнути неминучого розгрому під Зборовом, а двома роками пізніше, у червні 1651 р., обумовила трагічний для українського війська результат Берестейської битви. Саме „кримський" чинник, який восени 1653 р. знову виявив себе з негативного боку у Жванецькій кампанії[5], в поєднанні з провалом українського зовнішньополітичного курсу в Придунайському регіоні[6] став головним стимулом гетьманського уряду для становлення нової системи міжнародних відносин, закріпленої Переяславсько-Московським договором 1654 р.[7]

Проте, як засвідчив подальший розвиток подій, Переяславсько-Московська система також не могла задовольнити головних потреб тогочасної української політики — емансипації українського суспільства з-під влади польського короля та закріплення за козацтвом права „народу політичного". Крах сподівань гетьманського уряду щодо військово-політичних дивідендів від союзу з московським царем переконливо продемонстрували польсько-російські переговори у Вільні 1656 р., а також намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Запорізького Війська як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики[8].

Відповіддю Чигирина на Віленське перемир'я стала участь України в Раднотській коаліції 1656 р.[9], що переконливо засвідчила не лише антипольський дух зовнішньополітичного курсу Чигирина, а і його незалежність від московського впливу. Водночас поведінка гетьмана Б. Хмельницького під час українсько-шведських та українсько-російських переговорів демонструвала тверде бажання українського керівництва зберегти союзницькі стосунки з царем, обмеживши лише їх трансформацією у рівноправний військово-політичний союз[10].

---

[5] Див.: Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.— К., 1995.— С. 6—13; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657.— Частина 1: 1654 рік.— Львів, 1996.— С. 15—19; Горобець В. М. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини й наслідки // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.— К., 1995.— С. 14—27.

[6] Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна в другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.— К., 1993.— С. 19.

[7] Детальніше про авторське бачення цієї проблеми див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст.— К., 1995.— С. 4—5; його ж. Переяславсько-Московський договір 1654 р. ...— С. 14—27.

[8] Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...— С. 11—13.

[9] Wojcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655—1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660.— Warszawa, 1957.— T. 2.— S. 369; Serczyk W. Historia Ukrainy.— Wrocław, 1990.— S. 142; Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину.— Санкт-Петербург, 1876.— Т. 2.— С. 200; Липинський В. Україна на переломі 1657—1659.— Філадельфія, 1991.— С. 43; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна...— С. 21—22; Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60—70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р. ...— С. 30.

[10] Там само.— С. 13—19.

* * *

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували у прагненні нового керівництва повною мірою зберегти багатовекторність і поліваріантність української політики в цій сфері. Так само, як і Б. Хмельницький, І. Виговський зі своїх пріоритетів визнав раднотський курс, у контексті якого в середині серпня, ще як генеральний писар, підписав союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня, уже як повноправний гетьман, уклав угоду зі шведським королем.

Усіма наявними засобами намагався І. Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Спочатку, як видно з власних заяв І. Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив улітку 1657 р. послові трансільванського князя Ф. Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський царський уряд обіцяв йому віддати Україну в його руки, аби нею розпоряджався. Крім того, посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель „[...] хоче залишитися царським підданим [...] завоювати для царя Польщу [...]"[11]

Так само традиційно виглядають спроби І. Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонував свої посередницькі послуги як Стокгольмові, так і Москві[12]. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом та Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевняв султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), у другій половині вересня гетьман відправив до Бахчисарая лист, у якому зобов'язувався виконувати узяті Б. Хмельницьким зобов'язання та водночас забороняв запорізьким козакам виходити у Чорне море, аби не провокувати конфлікту з турками і татарами[13].

Цілком безпідставними виглядали твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування І. Виговський став на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламав традиції попередника у цій сфері. Насамперед варто зазначити, що початок українсько-польського діалогу покладено ще за правління гетьмана Б. Хмельницького. Уже наприкінці зими — на початку весни 1657 р. до Чигирина прибув спочатку посередник — посол від австрійського цісаря П. Парцевич, а вслід за ним особистий представник польського короля луцький писар С. К. Бенєвський. Під час його переговорів з українським правителем той, згідно з реляцією С. К. Бенєвського, обіцяв навіть надіслати польському королеві військову

[11] Monumenta Hungariae Historica. Diplomatoria.— T. XXIII: Oktmantar II Racoczy diplomacziai ossrekotte tesiher.— Budapeste, 1874.— S. 545—546.

[12] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 4.— С. 22—23.

[13] Там само.— Т. 4.— С. 24—25; Т. 7.— С. 186; Т. 11.— С. 801.

допомогу за умови визнання ним правочинности успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерти батька[14].

Реляції С. К. Бенєвського, листи гетьмана та генерального писаря Запорізького Війська до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки, що їх супроводжували, — усе це викликало у Варшаві стан ейфорії щодо можливости швидкого залагодження „української проблеми" політичними методами[15].

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирина та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом[16] дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію С. К. Бенєвського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького[17].

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відображають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із зіставленням політичних процесів, що відбувалися на той час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки зазначених подій у розвитку українсько-польського політичного діалогу. Передовсім звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Б. Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком[18]. Б. Хмельницький, як видно з інформації С. К. Бенєвського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правочинности елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні—влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цього слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там[19].

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Б. Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів при-

---

[14] Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1997.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1364.

[15] Там само.

[16] Див.: Kubala L. Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657.— Warszawa, 1917.— S. 295—298; Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК).— К., 1898.— Т. 3.— С. 242—245.

[17] Kaczmarczyk J. Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: próba przełamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба.— К., 1996.— С. 28.

[18] Див.: Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Український історичний журнал.— 1995.— № 4.— С. 14—33.

[19] Детальніше про це див.: Kubala L. Wojna brandenburska...— S. 199; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1398—1400.

миритися з польським королем. Зокрема, згідно з інформацією В. Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, але „звичних для нього фортелів" не полишав. На словах запевняв королівського посланця у щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською[20].

Відомі на сьогодні документальні матеріали не дають підстав, аби хоч гіпотетично стверджувати про наміри новообраного гетьмана кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель „[...] хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу [...]"[21]

За таких умов повторна місія польського посла С. К. Бенєвського до Чигирина в серпні—жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви завершилася безрезультатно. Оповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцієві Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він „[...] наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них [...]"[22] Сучасник тих подій польський літописець Й. Єрлич також зазначав, що „[...] дуже погано пана волинського [каштеляна.— *В. Г.*] приймали і поводилися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів"[23].

Єдиним реальним наслідком поїздки С. К. Бенєвського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня, який у той рік випадав на 21 квітня.

* * *

Перший сигнал щодо необхідности пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки впродовж серпня — першої половини жовтня до Чигирина один за одним прибували декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правочинности гетьманської елекції[24].

Водночас варто зауважити, що „московський сигнал" був, можливо, найвиразнішим, але не єдиним. Крім тривожних новин з Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже відзначалося, в жовтні 1657 р. І. Виговський, продовжуючи радянську політику Б. Хмельницького, підписав Корсунський договір зі Швецією[25]. Однак провал комбінованого удару радянських союзників по Польщі навесні—влітку 1657 р. суттєво підірвав „військові потенції та політичну єдність коаліції". Поми-

---

[20] Kubala L. Wojna brandenburska...— S. 194.

[21] Monumenta Hungariae Historica. Diplomatoria.— T. XXIII.— S. 545—546.

[22] Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1913.— Т. 6 (16).— С. 233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit.— Roma, 1963.— Vol. IX.— P. 80—81.

[23] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.— Warszawa, 1853.— T. 2.— S. 5.

[24] Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...— С. 20—24.

[25] Архив Юго-Западной России.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. 6.— Ч. 3.— С. 332—333.

мо втрат українського корпусу А. Ждановича, Юрій (Дьєрдь) II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Услід за цим бранденбурзький електор курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; після смерти „некоронованого монарха" Великого князівства Литовського — Я. Радзивілла — литовські дисиденти почали різко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважними союзниками шведського короля Карла X Густава. За таких умов король також втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій в районі Балтійського побережжя.

Не менше занепокоєння українського гетьмана викликали й „південні новини". Зокрема, кримський хан Мехмед-Гірей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира „знести козаків", для чого „[...] зараз є час і погода [...] оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою [...]" Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну — проти козаків[26]. Причому, як видно з листа газького архиєпископа Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, арґументи Мехмед-Гірея IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, газький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги[27].

* * *

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану — політична криза в Україні. Насамперед варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі „гетьманський уряд — січове товариство" став антигетьманський виступ на Запоріжжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я. Худолієм. Б. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І під час чергового послаблення гетьманської влади, викликаного хворобою Б. Хмельницького, навесні 1657 р. Запоріжжя знову стало центром антигетьманських заворушень і звідти лунали погрози „йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де [...]"[28]

---

[26] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów № 1656, s. 546; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку.— Львів, 1994.— С. 40—41; Мицик Ю. А. Джерела до історії України 1654—1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України.— 1991.— № 2.— С. 60.

[27] Из рукописей Е. В. Барсова // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских (далі — ЧИОИДР).— 1884.— Ч. 2.— Отд. V.— № 2.— С. 3; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття...— С. 237.

[28] Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна...— С. 25.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала передовсім у площині соціальних протиріч: „[...] розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают“[29]. А тому намагання наступника Б. Хмельницького гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, опираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди його частині, неминуче поглибило конфлікт, дало йому змогу набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте окрім соціальних протиріч у процесі генези та розвитку конфлікту Запорізької Січі з гетьманом І. Виговським важливу роль відігравали й політичні мотиви, а саме прагнення січової старшини повернути Кошеві роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. В цьому контексті спроби І. Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, „кулуарній“, а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участи запорожців, раді — збурювали політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в „городовій“ Україні, зважилася на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів І. Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики „козацького автономізму“, з прокрустового ложа якої гетьманський уряд вийшов уже наприкінці 1648 — на початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства М. Стринжа заявляв: „При прежних де польских королех они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилося“[30]. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб „царьского величества воеводы у них в городех были“, погоджувалися на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією: „а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не променят [...]“, а в разі смерти українського регіментаря „[...] обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденье на гетманство [...]“[31]

Політична поступливість Коша, його готовність йти в той час у фарватері московської політики дозволила заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найвпливовіших сил в Україні. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики І. Виговського не йняти віри бунтівникам[32], надіслав на Січ кошовому Я. Барабашеві царську грамоту, яка хоч і була досить стримано стилізована, проте

[29] Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна... — С. 25.

[30] Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 187.

[31] Там само. — С. 188—189, 193.

[32] Там само. — Т. 4. — С. 51, 78.

виразно засвідчила визнання Москвою Коша правочинним суб'єктом українсько-московських відносин[33].

* * *

Гостра потреба у приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воєвод, більшість з яких відверто підтримували опозицію, змусили гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, бо до того часу найбільше, чого вдалося досягти урядові І. Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (та й то, як видно з цитованого листа хана до польського короля, найтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана І. Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягати через Варшаву — польсько-кримський союз 1654 р. у той час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирина в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи таку специфічну ознаку тогочасного розкладу сил у регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним з вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд І. Виговського до налагодження політичних стосунків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з П. Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, І. Виговський уже другим пунктом поставив вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмед-Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана[34]. І дійсно, отримавши листа з Варшави, хан негайно відправив на допомогу І. Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьманові[35].

Варто зазначити, що кримський чинник відіграв вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли І. Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди, то саме тиск з боку союзника — кримського керівництва, змусив його усе ж піти на підписання Гадяцького трактату[36].

---

[33] Див.: Горобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.— Київ; Запоріжжя, 1997.— С. 33—43.

[34] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657—1660 / Z przedmową L. Finkla [z 12 rycinami].— Lwów, 1992 (Szkice historyczne.— Seria VI).— Dod. XIV.

[35] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 443.

[36] Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 145—164; ПКК.— Е. 3.— С. 345—346; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования.— Санкт-Петербург, 1872.— Т. 2.— С. 75—78.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в леґітимізації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, випливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Запорізькому Війську. Статечне „кармазинове" козацтво та шляхетський сеґмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату І. Виговського, отримавши в результаті Національної революції права повноцінного „народу політичного", давно вже бажали скористатися ними вповні (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві у серпні 1657 р.[37]). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей уже зі середини 1657 р., тобто від місії І. Желябузького, ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи тим самим їх опонентів — козацьку старшину та шляхту — в бік Варшави[38].

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримав продовження. А отже, остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернатива продовженню наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні, але ще більше серед литовського істеблішменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов леґітимізація стосунків з Річчю Посполитою для українського керівництва була певною ґарантією збереження здобутків Національної революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному разі вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв'язанні конфлікту із Запорізьким Військом диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, а точніше французька партія при його дворі в той час упритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої і водночас архіважкої справи — проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату та, відповідно, звуження прерогатив сейму[39].

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій украй важливій справі та провести проект через сейм, королеві та його

---

[37] Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 242—243; Т. 11.— С. 764—765.

[38] Див.: Русская историческая библиотека.— Санкт-Петербург, 1884.— Т. 8.— С. 1240; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...— С. 16—17.

[39] Див.: Czapliński W. Próby reform państwa w czasie najazdu szwedskiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660.— Warszawa, 1957.— Т. 1.— S. 303—329.

прибічникам треба було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а за певних обставин і військового союзника короля, й відводилася Запорізькому Війську. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта — присутність українського війська у районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. — сприяла швидкому розв'язанню гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерти короля Владислава IV[40].

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Запорізького Війська не в обозі суперників, а союзників короля відчутно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і зі Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками — насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва.

* * *

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів геополітичного паритету Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигирина, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в час його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман намагався зберегти водночас приязні стосунки з його супротивником — шведським королем. Більше того, Чигирин упродовж усього часу переговорного процесу з Короною докладав значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливости московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин упродовж весни 1658 — літа 1659 р. неодноразово переконував Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом — навіть ціною певних поступок Карлові X Густаву[41].

---

[40] Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— С. 55—58. Kubala L. Jerzy Ossoliński.— Lwów, 1883.— S. 206—230; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilema of Adam Kysil. 1600—1653.— Harward, 1985.— P. 160—163; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький.— С. 87—90; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея...— С. 42—44.

[41] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255; ПКК.— Т. 3.— С. 267.

Прикметно, що й союзник гетьмана Мехмед-Гірей IV також чинив дипломатичний тиск на Варшаву для примирення її зі шведським королем і зосередження всіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльности Чигирина в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок, оскільки об'єктивно склалося так, що найбільше зацікавлення угодою 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно, під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язків участи в польсько-російській війні, якщо така матиме місце[42]. Крім того, І. Виговський неодноразово висловлювався за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав, а саме так у даному разі можна трактувати союз Польщі, Литви та України й Московського царства[43].

Інша річ, що, з огляду на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, а також серйозних суперечностей між тою ж таки Москвою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення і водночас саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєздатність союзу Запорізького Війська та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, „мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, *якщо лише військо проти Москви вигилемо*" [виділено нами.— *В. Г.*][44]. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла П. Тетерю І. Виговський передав Янові Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висунув при цьому ряд умов. Одна з них однозначно виділяла мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема, гетьман прямо говорив про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав перший і другий універсали, „а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться [...]"[45]

Ще відвертіше про антимосковську спрямованість політики І. Виговського у той час свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема, у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем[46].

Ще одним надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який слід було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була

---

[42] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 281—290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини...— С. 112—119.

[43] Див.: Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 163—165.

[44] Цит. за: Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655—1660).— Kraków, 1870.— T. 1.— S. 23—24.

[45] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255; Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XIV.

[46] Kubala L. Wojny duńskie...— Prim. 83.— S. 447.

Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх чи, навпаки, крах Гадяцької угоди значною мірою залежав від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство вело у той час надзвичайно активну зовнішню політику й виявило пильне зацікавлення справами Центрально- та Східноєвропейського регіонів. Варто принагідно пригадати, що саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654—1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви і натомість розпочати інтервенцію Північної Польщі[47]. У свою ж чергу успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовили принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, наслідком якого було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції її земель чи протидія їй були можливими лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції і водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на повну нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво у вже згадуваному листі до польського короля, переданому П. Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називало саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлові X Густаву[48].

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, І. Виговський, як видно з листа С. К. Бенєвського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже у другій половині травня через Варшаву вислав свого посла для надзвичайних повноважень грека Теодозего до Карла X Густава, щоб схилити його до примирення з польським королем[49].

* * *

Джерела свідчать, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було найважливішим завданням поточної політики, причому думки найвпливовіших польських політиків з цього приводу різко контрастували.

Так, гнєзненський арцибіскуп А. Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду зі Запорізьким Військом, оскільки, на його думку, „[...] ця справа, а відповідно і наша безпека залежить від швидкости [...]" А. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що „[...] Москва хоче миру і трактувати зі шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...] а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів зі шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви"[50].

---

[47] Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości.— 1973.— [T.] XIX.— Cz. 2.— S. 90; Wojcik Z. Historia dyplomacyi polskiej...— S. 176.

[48] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255.

[49] ПКК.— Т. 3.— С. 267.

[50] Там само.— С. 234—236.

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і коронний маршалок, польний гетьман Є. Любомирський, який у листі до посла С. К. Бенєвського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що „[...] невідкладно слід укласти мир зі шведами, і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, [...] об'єднати для захисту тутешнього краю" [тобто України.— *В. Г.*][51]. Гетьман був упевнений, що двір зловживає „[...] щасливим початком [...]" переговорів з козаками, „[...] так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Пруссію"[52]. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Пруссії, всі війська повернути в Україну, а це „[...] немало надало б допомоги [...]". І. Виговському, щоб „[...] схилити нерішучих на наш бік [...] Коли ж залишим ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, — продовжував Є. Любомирський, — то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору [...]" На думку польного гетьмана, І. Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і з московитами та зберігати хоч примарний союз із татарами, що „[...] не надто сподівається на свою і нашу силу [...]"[53]

Глибоко переконаний в необхідності якнайшвидшого замирення зі шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої в боротьбі за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С. К. Бенєвський, який неодноразово радив Янові Казимиру прислухатися до пропозицій І. Виговського і погодитися на його посередництво у справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом[54].

Найповніше уявлення про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. „дискурсу певної особи", авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало познанському воєводі Янові Лещинському[55] — лідерові однієї з найвпливовіших партій у середовищі польського істеблішменту — „групи Лещинських". Насамперед автор документа наголошував, що примирення Речі Посполитої й Запорізького Війська вкрай необхідне як одній, так і другій стороні, а вина за те, що цього досі не досягнуто, лежить передусім на польському керівництві. Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Я. Лещинський повністю погоджувався з вимогами І. Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, аби не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь миру зі шведами, „які, безперечно, хочуть погибелі польського імені"[56]. „Отож, — зазначав воєвода, — найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори з одними не перешкоджали трактатам з другими, бо

[51] ПКК.— С. 255.
[52] Там само.
[53] Там само.— С. 257—259.
[54] Див., напр.: ПКК.— Т. 3.— С. 267—268.
[55] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 544.
[56] Там само.

напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде"[57]. Після завершення переговорів з українською стороною Я. Лещинський радив приступити до пересправ з Москвою, аби московське керівництво „[...] не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією". На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були ясно дати зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи не погодилася б на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках з царем Польща повинна неодмінно домагатися повного виведення московських військ як з території Литви, так і з України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво щодо польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Москвою „[...] змусить шведа до податливости [...]", успіхи на переговорах з Москвою неодмінно повинні були б сприяти успіхові у перепересправах зі Стокгольмом[58].

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень І. Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували усю складність міжнародного становища Речі Посполитої та не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на горішньому щаблі тогочасної політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання І. Виговського та переконливі аргументи С. К. Бенєвського щодо необхідности негайного перепровадження гетьманського посланця Теодозего до Стокгольма, висловлені ним як підканцлерові А. Тщебінському, так і особисто королеві[59], у Варшаві визнали, що робити це недоцільно. У листі до І. Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах московського царя та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди „вигоду віднайти". Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів щодо спроможности шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоч би частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир „[...] в жодному разі піти не може [...]"[60]

Як видно з листів секретаря польської королеви Петра Ноєрса від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижа, сейм, ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ з території Прусського королівства, Курляндії та Інфляндії), визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з московським царем[61].

За таких умов після дебатів з проблем стосунків з Москвою сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (щодо чого принципова розмова велася вже з осени 1656 р. у рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути утверджені попередньою присягою. Конкретизуючи це рі-

---

[57] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 544.

[58] Там само.

[59] ПКК.— Т. 3.— С. 270, 282.

[60] Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XVI.

[61] Там само.— S. 446.

шення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог[62].

Згідно з постановами сейму Ян Казимир вирядив своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоч з королівської канцелярії їм було дано чітку вказівку не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії С. К. Бенєвського в Україні. Причому варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків І. Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти — усе це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись із кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова поступитися полякам землями аж по Смоленськ включно[63]. Король зі свого боку також висловлював радість з приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав й надалі шукати вигоди для Речі Посполитої; визначивши їхнім головним завданням недопущення російсько-шведського зближення та отримання військової допомоги від царя[64].

За таких умов І. Виговському в боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Бо, незважаючи на голоси в польському керівництві щодо необхідности якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення усіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхности царя до короля.

А тому, незважаючи на заклики І. Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)[65], а також звернення Карла X Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів була вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)[66], польське керівництво й надалі вважало Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачило лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

Якщо б не вдалося домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливости ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що були у розпорядженні І. Виговського. Зокрема, литовський канцлер Криштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав:

---

[62] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 7, s. 31; Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XXVI.

[63] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 13, s. 65.

[64] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 13.

[65] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 21, s. 111.

[66] Там само.— № 14, s. 71.

„Спершу воювати в Україні через І. Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який й[ого] к[оролівської] м[илості] 20 тис. війська запропонував [...]"[67] Але знову ж таки, як видно з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції у Литві, яка мала носити короткочасний характер, було змусити Москву до поступливости на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії у Литві спричинили ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погодилися на елекцію царя[68]. Отримавши 8 жовтня повідомлення від І. Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ з козаками немає будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, Ян Казимир вважав, що поспішність, по-перше, могла б відштовхнути від Польщі козаків і татар, „[...] яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів [...]", а по-друге, надані Москві ґарантії перемир'я дозволять їй прискорити вирішення справи замирення зі Швецією[69].

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язання мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду І. Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, в свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, слід мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут значний вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був украй занепокоєний зростанням військово-політичної могутности Стокгольма, особливо після його ґрандіозних перемог 1655—1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох ґілок Габсбурґів. Старша лінія — іспанська — вела з Францією війну, і австрійські Габсбурґи були кровно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомогу Версальському дворові.

Як ми уже відзначали, мотиви міжнародного плану тісно переплітались з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед тут ідеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою та австрійською партіями, що відповідно опиралися на підтримку та, у свою чергу, обстоювали інтереси Версаля й Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у Бельведерському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посеред-

---

[67] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 19, s. 97; Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XXXVI.

[68] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 143.

[69] Там само.— Dod. XXXVII.

ництві французького двору, активно виступала проти елекції московського царя на польському троні, маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії, а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками та татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти у середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цісарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір з Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дало б змогу не допустити до посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі у Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар[70]. Врешті-решт під тиском цісарського уряду, який в роки „шведського потопу" виступив політичним союзником Варшави, а в той час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів з Москвою та висловити запевнення щодо того, що без згоди цісаря та інших своїх союзників у антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом[71]. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конґрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цісаря, було запрошено також бранденбурзького електора. На конґресі розгорілася вперта боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Марія Людовика виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення Прусів, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Запорізького Війська, то її супротивники домагалися недопущення польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви[72]. На конґресі представникові цісаря Леопольда баронові Ф. Лізолі вдалося перетягнути на свій бік литовську партію на чолі з литовським підканцлером Нарушевичем, який репрезентував у Литві сили, що прагнули більше до угоди з Москвою, аніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і познанського воєводу Я. Лещинського[73].

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в реґіоні, брак єдности в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі — врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку Гадяцьких домовленостей. Це, у свою чергу, дало змогу Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та спрямувати усі свої сили на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але сподівалося насамперед використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу І. Виговському. Швидше навпаки — польське командування розраховувало отримати від спілки зі Запорізьким Військом якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема, литовський канцлер Пац 8 жовтня з-під Торуня писав

[70] Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — S. 18.

[71] Там само. — S. 19—20.

[72] Там само. — S. 82, 86—87.

[73] Там само. — S. 99.

Бростовському: „Завтра й[ого] к[оролівська] м[ілість] і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля"[74]. Великий литовський гетьман П. Сапєга, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені[75]. Познанський воєвода у листі до Піноццего від 9 січня 1659 р. також акцентував увагу на можливості отримання від І. Виговського 20 тис. піхоти проти шведів[76]. Навіть С. К. Бенєвський, який чи не найліпше з польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від об'єднання з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції[77].

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, польським керівництвом була відкинута. Натомість у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при тому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, насамперед щодо нейтралізації експансіоністських дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, передовсім щодо надання польської військової допомоги. До того ж зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерности та чіткої взаємодії усіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче зумовив би крах усієї комбінації.

* * *

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну діяв у той час царський уряд. Уже отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, московське керівництво 25 серпня відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з нею. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі „зрадником Івашкою", та відправив в Україну війська під командою Ф. Ромодановського. Під прикриттям військ білгородського воєводи відбувалися „вибори" гетьмана, в результаті яких новим українським реґіментарем було проголошено Івана Безпалого[78]. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєссарі, значно випередивши щодо цього поляків, дало змогу відправити в Україну значні сили, які у середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямку Константинова—Конотопа.

[74] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 387, s. 229.
[75] Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...— S. 128.
[76] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 388, № 249, s. 602; № 266, s. 676.
[77] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 252—253.
[78] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 309.

Тим часом з осені 1658 р. польське командування значно активізувало бойові операції на шведсько-польському фронті, на теренах Помор'я. І хоч на той раз фортуна була на боці польських військ і їх союзників, які в битві 24 листопада 1658 р. завдали поразки армії Карла X Густава, втрати поляків також були досить значними. До того ж зазначена перемога не увінчувала кампанію, бо попереду чекали нові битви, зокрема, поляки обложили Торунь, який піддався шведам ще 1655 р. Наприкінці 1658 р. Торунь було взято, після чого польський король відправив війська в Пруссію. Але війська вимагали виплати жолду, а коштів на це у державній скарбниці не було.

За таких умов українському гетьманові сподіватися на ефективну допомогу польського війська було марно. Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою[79]. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О. Трубецького (за одними джерелами, у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими — 200, ще іншими — 320 тис. війська) І. Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у той час відправив листа до польського короля, у якому продемонстрував тонке знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схиляючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу І. Виговському піхоту та артилерію, оскільки, за його словами, чимало козаків й досі Москви тримається, і перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьманові якнайшвидше допомоги[80]. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. і великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну[81].

У розпорядженні І. Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було усього-на-всього 16 тис. вірних козаків[82]. Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Крупичполі[83], військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але сил усе ж було недостатньо для ґарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з О. Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирина гетьман відправив до коронного підканцлера листа, в якому змалював внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щодо підписаної угоди та просив, аби король віднайшов способи прискорити завершення роботи сейму і вирушав з військами в Україну „[...] як раніше те обіцяв зробити"[84]. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням коронного обозного А. Потоцького (усього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. Ймовірно, гетьманський уряд також не мав особливих ілюзій щодо реальности отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої,

---

[79] Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...— S. 118.

[80] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 460.

[81] Там само.

[82] Там само.— S. 156.

[83] ПКК.— Т. 3.— С. 332.

[84] Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, № 189, s. 1073.

оскільки звідти до Чигирина просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації[85].

* * *

Неґативний резонанс від цієї обставини значно посилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшости литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найпринциповіших положень угоди в бік звуження прероґатив Руського Князівства та нехтування українських вимог щодо розв'язання конфесійних проблем. У кінцевому результаті усе це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов з початком 1659 р., у той час, коли Варшава наполегливо домагалася перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирина також простежувалися принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на „братерство" з кримським ханом і ордою, гетьман відправив А. Ждановича до Стамбула „[...] к турскому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в піддянстві і просити у нього велів людей на допомогу"[86]. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Руського Князівства Ю. Немирич та брат гетьмана К. Виговський конфіденційно зустрічалися з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізолею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин[87]. Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбурґів українські дипломати намагалися надати нового наповнення стосункам з Бранденбурґом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидатові з Габсбурзької династичної лінії[88], стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбурґом і Австрійським цісарством.

Таким чином, викладений нами аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави в другій половині 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльности українського керівництва та розвитку міжнародних процесів у реґіоні. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу були прагнення нейтралізації політичних претензій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з

---

[85] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 157—158.

[86] Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 226, 230.

[87] Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisola.— Wiena, 1887.— S. 519.

[88] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 484—485.

Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам. Як і в середині 1650-х рр. — часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки генези та становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльности Чигирина базувалась на засадах багатовекторности та поліваріантности.

Victor HOROBETS'

HADIACH AGREEMENT (1658) IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL SITUATION: PRO ET CONTRA

The article discusses the problems of the genesis, development and decline of the Ukrainian-Polish union, which was realized in the Hadiach agreement (1658) in the context of development of international relations in Central-Eastern Europe. The idea of relationship between the foreign activities of the Kozak Hetmanate and the character of regional processes is supported.

The author distinguishes the reasons, which promoted the reproachment of the Kozak Hetmanate and Poland, or — on the contrary — destabilized their relations by analyzing the activities of the most important promoters of the regional politics of that time, namely Russia, Sweden, the Crimea, Austria, Transylvania and Brandenburgh. The focus is on the analysis of the international situation on the stage of the realization of the Hadiach agreement, the reconstruction of the models of foreign policy priorities of the governments headed by Ivan Vyhovs'kyi and Jan Kazimierz. Determining the limits of compromising possibilities of the parties, the author considers them insufficient, taking into consideration the difficulties of the political solution of the Ukrainian-Polish conflict.